

GAZNELİLER TARİHİNE DAİR İKİ KAYNAK: TARİH-İ BEYHAKİ VE TARİH-İ YEMİNİ¹

Saima İnal SAVİ

Emekli Öğretim Üyesi, Kastamonu

Özet

977-1200 Yılları arasında egemen olan Gazneliler hakkında, *Tabakat-i Nasrî*, *Reşidînin Camiü'l-Tevârih-i*, *İbn Esir'in Kamilü'l-Tevârih-i* ve *Hândmir'in Habîbü's-Siyer'i* gibi genel tarih kitaplarının tümünde bilgi verilmiştir. Ama Gazneliler dönemi özel tarihi, iki kitapta ilki *Tarih-i Beyhakî*, diğeri *Tarih-i Yemînî* ile sınırlıdır. Arapça olan *Tarih-i Yemînî* Farsçaya çevrilmiş olduğundan, bu çalışmada *Tercüme-i Tarih-i Yemînî*'ye itibar olunacaktır.

TWO RESOURCES REGARDING THE HISTORY OF GHAZNEVIDS: TARİH-İ BEYHAKİ (A HISTORY BOOK BY BEYHAKİ) AND TARİH-İ YEMİNİ (A HISTORY BOOK BY YEMİNİ)

Abstract

Information regarding the Ghaznevids, reigning between 977 to 1200 AD, was given in such general history books as *Tabakat-i Nasrî*, *Camiü'l-Tevârih-i* by Reşidî, *Kamilü'l-Tevârih-i* by İbn Esir and *Habîbü's-Siyer* by Handmir. However, special history related to the period of Ghaznevids is limited to two books; *Tarih-i Beyhakî* and *Tarih-i Yemînî*. Since *Tarih-i Yemînî*, originally written in Arabic, was translated into Persian, the translated version of the book will be credited.

A. TARİH-İ BEYHAKİ

Bu başlık altında sekiz ayrı bölümde incelenecek konuda kullanılacak nüsha 1945'de Tahran'da Bank-ı Milli Matbaası'nda basılmıştır.

I. Elimizdeki Tarih

Bu tarih otuz ciltte yazılmış büyük bir tarihin bir bölümü, deyim yerindeyse ise ka-

1. Tarafımdan yapılan araştırma, Fars dilinde kaleme alınmış olup, 1992 yılında Erzurum'da (Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No:151, Edebiyat Kesimleri Yayınları No:105, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü No:27) "Tevârihi ki hass-i silsileha-yi ma'ruf nüvişte şude" "GAZNEVİYAN" adı altında yayınlanmıştır. Daha sonra İran İslam Cumhuriyeti Büyükelçiliği Kültür Müsteşarlığı'nın talebi üzerine Türkçeye çevrilerek aynı kuruluşun "Aşinâ" adlı dergisi (Yıl:VII, Sayı:21-22, Yaz-Sonbahar 2005) n de yayınlanmıştır

İntılarından ibarettir. Beyhak-î, Gazneliler hânedanı tarihini *Tarih-i Âl-i Nasır* adıyla birkaç ciltte kaleme almış ama o nefis Farsça eserden sadece Tarih-i Beyhakî olarak bilinen ve gerçekte Sultan Mes'ûd dönemi tarihi olan birkaç cilt kalmıştır. (Abdullah Râzi Tarih-i Kâmil-i İran, Tahran, 1341, 289)

Tarih-i Beyhakî, başından beri müsteşriklerin dikkatini çekmiş olup Hindistan, İran ve Avrupa'da bulunan pek çok yazma nüshasından söz edilmiştir. 1862 yılında İngiliz müsteşrik Morley kitabın ilk baskı nüshasını hazırlamıştır. Ama Morley (Tarih-i Beyhakî, neşr. Morley, Kalküta, 1842) baskıya ulaştıramadan vefat ettiğinden Capitane Nassalis işi üstlenmiş ve kitap ilk kez basılmıştır.

Fakat bu baskı böyle bir kitaba yaraşır bir özen görmemiş olup günümüz bilimsel ve araştırmacı zevkinin gereği olan haşiyeler ve fihristten yoksundur.

1887 yılında Muhammed Edip Peşaverî (Tarih-i Beyhakî, neşr: Muhammed Edip Nişâbüri, Tahran, 1306/1889-90) *Tarih-i Beyhakî*'yi taş baskı olarak yayınladı. Ama İranlı bilim adamları ve müsteşrikler bu yeni baskının Hindistan baskısı kadar tekmlil olmadığını gördü ve bu da kitaptan gerçek yarar sağlanamamasına sebep oldu. Burada söylenmesi gereken, Muhammed Edip Peşaverî'nin metnin incelenmesi, şerh ve haşiyeler hususunda gösterdiği çaba ve kitabın kendi değerine yeni bir değer katmış olmasıdır.

Peşaverî kitabın şerhi, haşiyeleri ve o dönem ıstılahları için Beyhakî dönemi lügatlerine müracaat etmiş ve edindiği bilgilerden kitabın tarihi noktalarını aydınlatmada yararlanılmıştır.

Tarih-i Beyhakî'nin günümüzde iki baskısı yayınlanmıştır. Bunlardan biri Sa'id Nefisî'nin (Der Peyrâmûn-i Tarih-i Beyhakî, neşr: Sa'id Nefisî, Tahran, 1319) 1907'de yayınladığı nüshadır. Nefisî kaybolmuş bölümlerden bazı kısımları diğer diğer kitaplardan çıkararak *Der Peyrâmûn-i Tarih-i Beyhakî* adlı bir kitapta toplamıştır. Önce iki ciltte indeksiz olarak yayımlanan bu esere daha sonra haşiyeleri içeren üçüncü bir cilt ilave edildi. Bu üçüncü cilt 969. sahifede başlayıp 1595. sahifede son buluyor. Bu haşiyeler Beyhakî metninin 79. sahifesi hakkındadır. Gerçekte her biri tek başına bir kitap olmaya değer haşiyeler merhûm Nefisî'nin bilgi toplamadaki dikkat ve kapasitesinin ve araştırma ve yazmadaki sabrının açık bir göstergesidir.

İkinci nüsha Dr. Kâsım Ganî ve Alî Ekber Feyyâz tarafından birlikte hazırlanmıştır. (Tarih-i Beyhakî, neşr: Dr. Kâsım Ganî-Dr. Alî Ekber Feyyâz, Tahran, 1324) Başlangıçta kast olunan kitabın tamamının yayınlanması değildi. Konu şöyle gelişti: İran Kültür Bakanlığı'nın övgüye değer bir çalışması var. Önemi hâiz Farsça metinlerin, öğrenciler tarafından daha kolay anlaşılması, onlardan şevk ve istekle yararlanması ve de eski metin derslerinin önem kazanması için bu metinleri özetleyerek daha kolay ve çekici bir üslûpla yayınlıyorlar. Merhûm Nefisî'nin hazırladığı nüshanın baskıda olduğu günlerde, Kültür Bakanlığı, *Tarih-i Beyhakî*'nin Bakanlığın amacı doğrultusunda hazırlanması işini Dr. Ganî ve Dr. Feyyâz'a tevdi etti. İşe başladığından Hindistan ve Peşaver nüsha-

larından haberdar olmaları düşüncelerinin değişmesine neden oldu. Bu çok değerli kitabın, kendisine yaraşan ve gereken ehemmiyeti görmediğini fark ettiler. Nüshalar bilimsellikten uzak ve indekslerden yoksundu. Bilimsel sorumluluk ve emanet hissi kitabın ve Farsça kütüphanenin hakkının verilmesini gerektiriyordu. Kitabın önce incelenmesi, sonra şerh, haşiyeler ve indekslerle zenginleştirilmesi görüşünde birleştirildi. Böylece muteber bir nüsha her özete kaynak olabilecekti. Dr. Feyyâz'ın deyişiyle: " Birkaç aylık basit bir iş, birkaç yıllık zahmete dönüştü." (Tarih-i Beyhakî, neşr: Ganî-Feyyâz, "Mukaddime", Y.) Kitabın tashih ve tanzimi işinde yıllar yılı birlikte çalıştılar. Çabaları layık ve kâmil bir baskıyı okuyucunun eline ulaştırmak içindi.

İki üstat fevkalâde bir inayet ve teveccüh ile İran ve Hindistan'daki yazma nüshaları karşılaştırdılar. Haşiyelerde Peşaverî'nin çalışmalarından yararlanıldı. Kararlılıkları ve esirgemedikleri çabaları, güçleri ile birleşince başarı kaçınılmaz oldu. Nüshaya ayrıntılı bir özel isimler indeksi eklendi. Bu, kitaptan bilgilenmeye ve yararlanmayı kolaylaştırdı. Avrupalı müsteşriklerin de teveccühüne mazhar olan nüsha revaç buldu.

Son bir nüsha Dr. Yahya Haşab ve Sâdık Neş'et tarafından 1956'da Arapçaya çevrilmiş olandır. (Tarih-i Beyhakî, neşr: Yahyâ Haşab-Sâdık Neş'et, Kâhire, 1376/1956)Bu nüshanın indeksleri aşağıdaki gibidir.

- 1- Şahıs adları indeksi,
- 2- Yer ve kabile adları indeksi,
- 3- Metinde geçen kitap adları indeksi,
- 4- Konular ve haşiyeler indeksi ile notlar ve içindekiler.

II. Kitabın Yazarı:

Tarih-i Beyhaki'nin yazarı Ebû'l Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhakî'dir. Ebû'l Fazl Beyhakî, 995 yılında Horasân'ın güney doğusunda bulunan Beyhak'ın Harisâbâd kasabasında dünyaya geldi. Yaşamının ilk yıllarında Nişabûr'da Kur'ân, hadis ve Arap edebiyatı öğrendi ve orada fâzıl kişilerle birlikte oldu.

Beyhak Tarihi yazan İbn Funduk, Ebû'l-Fazl Beyhâki'den 93 yıl sonra telif ettiği kitabında Ebû'l-Fazl için şöyle der: "Sayısız hadisler işitti, sırasında onları yorumladı. Ayrıca Arapça şiirleri vardı. Yirmi yedi yaşında, Mahmûd ve Mes'ûd'un sarayında Resâil Divânı reisi olan Hâce Ebû Nasr Mişkân'ın öğrencisi oldu. Hocası Ebû Nasr'ın ölümünden sonra daha yüksek bir dereceye ulaşmasını yaşının küçük olması engelledi. Aynı makamda ve Ebû Sehl Zuzeni ile birlikte çalıştı. Sultanın ve vezir Amdü's Samed'in hizmetinde tam bir teveccüh ve de inayet ile yaşıyordu. (Ebû'l-Hasan Ali b. Zeyd Beyhakî İbn Funduk, *Tarih-i Beyhakî*, neşr: Ahmed Behmenyâr, Mukaddime; Mîrzâ Muhammed b. Abdülvahhâb Kazvîni, Tahrân, 1307,175)

İzzüddevele Sultan Abdürreşîd zamanında nimet kâfiri Tuğrul başkaldırdı. Sultanın aleyhine ayaklanıp onu öldürdü. Yakınları ve taraftarlarını zindana attı. Ama uzun sürmedi. Kırk gün sonra Sultan Ferruhzâd, Tuğrul'u öldürdü ve bütün mahkûmları serbest

bıraktı. Beyhakî bırakılanlardan biriydi. Serbest kalınca inzivaya çekildi. Kalan ömrünü evinde okumak ve yazmakla geçirdi.

Beyhakî'nin tarih kitabından ayrı kitapları da vardı. Bunlar, *Zinetül-Küttab* ve *Makamât-ı Ebû Nasr Mişân*'dir. Dr. Ali Ekber Feyyâz, Tarih-i Beyhakî'nin Mukaddime'sinde: "Tahran'da Hac Hüseyin Aga Melik Kütüphanesi'nde bulunan bir yazma mecmuada Beyhakî'ye ait yazılı bazı lügatlerin şerhini içeren birkaç varak vardır. Şayet *Zinetü'l-Küttab'dandır*" demektedir. (Tarih-i Beyhakî, neşr: Ganî-Feyyâz, "Mukaddime", Z.)

III. Tarih Yazarı Beyhakî

Beyhakî, siyasetçi, tarihçi ve edip idi. Dönemin tecrübeli büyüklerinden Ebû Nasr Mişân ve önce Mahmûd, sonra da Mes'ûd'un veziri olan Ebû'l-Hasan Meymendî ile çalışıyordu. Mes'ûd döneminin en büyük danışmanlarından olup, saltanat işlerinin yürütülmesinde kendisi ile istişarade bulunurdu. Bütün bu saltanat siyasetine yakın bağıllığı, görüş bildirerek, yazarak ve aracılık ederek işlerin sonuçlanmasına katkısı, onu siyasetmedâr, deneyimli bir kâtip ve güvenilir bir mektup ustası olarak kemal derecesine hazırlamış oldu.

Aynı bağıllık nedeniyle, ülkenin resmî belgeleri ve saraya ait vesika ve mektupların elinin altında olması ve hocasına olan yakınlığı dolayısıyla ondan işittikleri, onun ve tarihinin hizmetinde olmasını sağlamıştır. Beyhakî bunlardan yararlanmıştı. Müsteşrik Kazimirski'nin deyişyle: "Bu vesikalar İslamî siyasî mektupların en önemlilerinden sayılır."

Beyhakî bu belgeler ve onların değerleri ile ilgili olarak: "Hilafet huzuruna, Türkistan ve etraftaki meliklere gönderilen mektupları ben yazıyordum; yani ben Ebû'l-Fazl'ın hattıyla gidiyordu. Tüm nüshalara sahiptim. Kasten yok ettiler. Bu birkaç kez tekrarlandı. Yazık ki artık o cennet bahçeleri yerinde değil. Kalsa idi bu tarih onlarla nadir olurdu. Ama Allah'ın ihsanından ümitsiz değilim. Onlar bana tekrar ulaşacak, her şey yazılmış olacak ve bu büyük sadaretin durumu insanlarca bilinecektir" demektedir.

Tarihini yazarken, çoğu tarihçiler gibi gerçek olayların uzağında değildi. Yazdıklarını işiterek ve başkalarından dinleyerek değil, o olayların içinde olduğu için biliyordu. Ne tarihî hadiselerin uzağındaydı, ne de o hadiselerin içindeki kişilere ve olayların kahramanlarına yabancıydı. Hattâ onlardan, o dönemin trajedisine rolü olanlardan biriydi. Bütün bunlar onun tarihi kuru bir şekilde ve olayları soyut bir durumda nakletmesine mâni oldu. Tarihî hadiseler, onların nedenleri ve sonuçları, onlarda rolü olan kişiler ve ortaya çıkanlarla ilgili görüşleri olduğu gibi yazdı. Başka bir deyişle, tam bir incelemeye ve olayların canlı gerçek yüzünü hem maddî hem de manevî yönüyle, döneminin tüm özellikleriyle gözler önüne serdi.

Vezir, dîvân başkanı ve diğer büyüklerin davranışlarını özgürce eleştiriyor, tenkit konusu yapıyordu. Bu büyüklerin raiyet üzerindeki baskılarının etkisinden ve bu gibi

tutumlar karşısında halkın yükselen sesinden gafil değildi. *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki Beyhâki maddesinin yazarı olan Rus müsteşrik Barthold, onun tarihinden yararlanmış olan ilk kişidir. O, bu tarihin bir devletin ya da bir ülkenin tarihi değil, gerçekliği apaçık ortada olduğundan ispatı icap etmeyen bir bilinen olarak, belki bir siyasetmedârın birlikte olduğu sultanların yaşamları ve cereyan eden iç ve dış olaylar hakkındaki sözleri olduğuna inanır ve şöyle der: “Sultan Mes’ûd zamanında Gazneli sarayının gücünü Sebüktingin ve Mahmûdun kurduğu devletin hükümdarlarının gidişatını sergileyen İslâmî orta çağ dönemlerinin tek ve eşsiz bir görüntüsüdür. (Barthold, “Beyhaki”, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1940-86, II, 582-4)

Bu konuda Beyhaki’de şöyle yazar: “Öteki tarihlerde böylesine tul ve arz yoktur, yani böylesine enine boyuna yazılmamış işin kolayına kaçılıp az şey verilmiştir. Ben girdiğim bu işte tarihin hakkını tam olarak vermek istiyorum. Her köşeye ve her noktanın etrafında dönülmeli, hiçbir şey örtülü kalmamalıdır. Eğer bu kitap çok uzar ve okuyucu onu okumaktan usanırsa beni ısrarcı ve ayak direten biri olarak saymamalarını dilerim. Hiçbir şey yoktur ki okumaya değmesin ve hiçbir hikâye yoktur ki sonu bir nokteden yoksun olsun.” (Tarih-i Beyhaki, neşr: Ganî-Feyyâz, 11) Onun bu kitabı yazmaktaki kastı, bir padişahın bir şehri falan gün fethetmesi ya da savaşan taraflar arasındaki harp ya da sulhtan bir vecize, bir parlaklık değildi. Tarihçi Beyhaki ve *Tarih-i Beyhaki*’yi ayrıcalıklı kılan da bu özelliğidir.

IV. Beyhaki’nin Üslûbu

Tarih-i Beyhaki, tarih kitaplarının ve Farsça edebiyatın seçkin yapıtlarından biridir. Kitabın önemi sadece Gazneli döneminin en önemli siyasî olaylarından bir kısmını içermesinden kaynaklanmaz. Buna ilâveten o, yazımındaki üslûp açısından da Farsça teresül tarzının en iyi örneklerindedir. (Zebîhullah Safâ, Tarih-i Edebiyat Der İran, Tahran, 1339, I, 891)

Dr. Feyyâz diyor ki: “Tarih yazmak için sadece malzemeye sahip olmak yeterli değildir. Bu malzemededen yararlanabilecek sanat da gerekir. Yani öyle bir inşâ ki kaybolmuş bir maziye, geleceğin gözleri önünde şekillendirip hissettirebilsin. Beyhaki’nin hüneri buradadır. Eskiden yazılmış çok az kitap, dilinin eskiliğine rağmen, okuyucuları için bu kadar cazip olabilir ve okurun dile âşinâ olması şartıyla, hırsla iştihakla ve yorulmadan okunabilir. Beyhaki’nin sanatı, Farsça doğal belâgatın zirvesinde olup, güzelliği sadelikte arayan, dilin doğası ile temastan doğan sıcak, canlı, sade ve doğa gibi heybete sahip eskilerin inşâ sanatının en iyi örneklerindedir. Kitapta, çeşitli inşâ örnekleri ve belâgat açısından Fars dilinin liyâkat senedi sayılabilecek kıtalar vardır.” (Tarih-i Beyhaki, neşr: Ganî-Feyyâz, Mukaddime, V.) Müsteşrik Kazimirski, *Menuçihri Divânı*’nın Mukaddime’sinde Beyhaki’nin üslûbu karşısında duyduğu şaşkınlık ve övgüyü izhar eder. (Divân-ı Menûçehr-i Demegân, neşr: Kazimirski, Paris, 1886)

Üslûp bilimciler Farsça nesri genellikle devrelere taksim ederler. Birinci dönem Samanîler Gazneliler zamanı nesri, ikinci dönemse Selçuklular ve Harezmsahlar zama-

nı nesridir. Fakat Gazneliler döneminde yazılmış olan *Tarih-i Beyhakî*'nin üslûbunu birinci dönem üslûbu sayamadılar. Aynı şekilde ikinci dönem üslûbu da. Zira kitap birinci dönem üslûp özelliklerine olduğu kadar ikinci dönem özelliklerine de sahiptir. Bu durumda üslûplar arası olur, yani kendine has bir kimliği vardır. Üslûp bilimciler mecburen bu kitabın üslûbu aradadır demektedirler.

Beyhakî, tarihi olduğu kadar yazmış, kimseye kötü bir söz söylememiş, kaba bir kelime kullanmamıştır. Çok yumuşak ve yavaş konuşur. Eskiden tarih yazarları hep saray çalışanı olurdu. Bu nedenle tarihi, velinimetlerinin istediği gibi yazarlardı. Ama Beyhakî öyle değildir. Tarihi, adalet isteyen ve gerçeği arayan görüşle yazmıştır. Cüziyatı külliyata ulaştırır; külliyatı cüziyata uygular. Sebepler dünyasından gerçek dünyaya yolculuk eder.

İsteme daima Allah'ı istemedir. Dünya ahiretin tarlasıdır. Ömür de insan mirasını deneme fırsatıdır. O halde tarih insanın ustasıdır. Bu anlamda Beyhakî bu tarihi ona layık olan insanlık ustalığıyla kaleme aldı. Beyhakî'nin tarih yazımındaki şivesi bugünün şivesine yakındır. Söylediği her şeyin çok dakik ve araştırma ürünü olmasına gayret eder. Tarihi, gün, ay ve yıl olarak zikreder ve eğer olayın belgesi varsa aslını vermeye çaba gösterir. Bu nedenle kitabın müstesna ve umde olduğu söylenebilir. Yalnız bazen bilimsel ve de edebî gidişin dışına çıkıp konuyla alakalı kıssalar anlatır. Yani zaman zaman hikâyeler, halifeler ve daha öncekilerden haberler nakleder ki anlattıklarının tümü cazip ve dikkat çekicidir ve onun ahlakını yansıtır. Mesela ahu yavrusunun Sebük Tigin'den kaçması olayı (*Tarih-i Bayhakî*, neşr: Ganî-Feyyâz, 203.), Ebû Delf'i öldüren Afşin kıssası (*Tarih-i Bayhakî*, neşr: Ganî-Feyyâz, 172.) ve diğerleri gibi. Beyhakî, kitabında kıssalardaki hakikatlere alaka duyduğu için yazdığını açıkça söylüyor.

Edebi değeri çok fazla olan kasideler Ebû'l-Fazl'ın gerçeği arayan ruhu ve iyilik-severliği yansıtır. Rûdekî (*Tarih-i Bayhakî*, neşr: Ganî-Feyyâz, 61,239,599.), Dakîkî (*Tarih-i Bayhakî*, neşr: Ganî-Feyyâz, 386.), Ebû Tayyib Masa'abî'den (*Tarih-i Bayhakî*, neşr: Ganî-Feyyâz, 377.) kıtalar ve aynı şekilde ünlü şair Ebû Hanife İskafi'den (*Tarih-i Bayhakî*, neşr: Ganî-Feyyâz, 275,381-2) üç kaside naklolunmuştur. Beyhakî saray yazarı idi. Nesri çok sade değildi. Az da olsa süslü olmaya yönelikti, ama fennî sayılmaz. Deyim yerinde ise mürsel ve fennî arasındadır.

Merhûm Melikü's-Şuarâ Bahar, nesrin üslubu hakkında şöyle der: "Beyhakî'nin üslûbu aynen Nasr Mişkân'ın üslûbunun taklididir. O derece ki Ebu'û Nasr ve öğrencisinin münşeati arasında hiçbir fark mevcut değildir." (Melikü's-Şuarâ Bahar, *Sebkşinâsi*, Tahran, 1337,II,67. Bu üslûbun özellikleri için Melikü's-Şuarâ'nın adı geçen eserinin ilgili sahifelerine bakılabilir.)

V. Beyhakî ve Emaneti

Emanet, tarih yazılarının en önemli ayrıcalıklarından biridir. Hiç şüphe yok ki önce de söylendiği gibi tarih yazarı Beyhakî, bu emanetten nasibi olanların en büyüklerinden biridir. Beyhakî tarih yazarı olmasının yanı sıra tümünde emanet sıfatının bulunduğu,

başka yönlerle de sahip bir insandır. Beyhakî'nin emaneti, yazar, kâtip, ülke büyüklerinin çalışma arkadaşı, danışman, sultanın nedimi başka bir deyimle saltanat kurumunda temsilci olmasından ileri gelmez. Saltanatı koruma ve kollaması emanetten daha azdır. Milletin bir ferdi, daha doğrusu halkın temsilcisi olarak da onlarla değildir. Beyhakî'nin hedefi hakikat, adalet ve umumun hayrına araştırmadır.

Görüyoruz ki sultana ve iki veziri Meymendi ve Abdüssamed'e ve aynı şekilde Ebû Nasr Mişkân'a yakınlığı haktan ve doğruluktan başka bir şey değildir. Bu tanıklık, onun garaz ve beklentiden, naklettiklerini etkileyecek ya da görüş eğriliğine neden olacak özel temayüllerden uzak bir tarihçi olduğunu kanıtlar. Ebû Sehl Zuzenî onu istifaya zorladığında, sultanın Beyhakî'yi himâye etmesine rağmen sultanı eleştirmek ve tenkit etmekten ne çekindi ne de korktu. Hakikat, tarih, ülke ve millet hesabına nifak ve dalkavukluk olacak ne tama ne de beklenti içinde asla ve katıyetle olmadı. Adıyla ve vicdanı ile ticaret yapmadı.

O doğruluk ve selâmet yolundan uzaklaşmanın saltanatı ve milleti tehlikeye atacağına inanıyordu. Özellikle de millet üzerinde zulüm ve sitem vaki olunca. Bu kabîl adflane hareketlerinden biri Emir Mes'ûd'un halka verdiği hil'at, hediye ve bahşişleri geri almak için çıkardığı fermanı eleştirmesi, bir diğeri Amul ahalisinden, makul haddin çok üstünde vergi ve haraç tahsil etmesidir. Bu hususta Beyhakî şöyle der: "Onca günah ve vebal Bû'l-Hasan Irakî ve diğerlerine geri döndü. Ama Emir de böyle konularda yavaş davranıyordu. Benim için kalemimden böyle bir sözün sadır olması çok zor, ama tarihte tarafgirlik yoktur. Bizimle Amul'da olanlar bu bölümleri okurlarsa dava açar, adalet isterler. Ben ne yazdımsa gelenek üzere yazdım." (Tarih-i Beyhakî, neşr: Ganî-Feyyâz, 462.)

Emir daima şarap ve eğlence ile meşguldü. Cuma günü Cemaziye'l-Evvel'e iki gün akla askerle Ab Sükûn denizi kenarına gitti. Orada çadırlar ve gölgelikler kurup şarap içtiler ve balık avladılar. (...) ve şöyle devam eder: "Pazartesi günü Cemaziye'l-Âhir'in ikisinde ordugâha geri geldi. Amul halkının çoğu kaçmış ve ormanlarda gizlenmişlerdi..." (Tarih-i Bayhakî, neşr: Ganî-Feyyâz, 463.) Beyhakî aynı şekilde Horasân Divânî sahibi Sûrî, sultana yöresine has hediyeler sunduğunda olanları Ebu Mansûr Mustavfi'den naklen şu şekilde anlatır: "Ebu Mansûr Mustavfi'den işittim. Dedi ki: 'Emir hediyelerin gizlice değerlendirilmesini buyurdu. Dört kez bin dirhem geldi. Emir bana dedi ki: 'Bu Sûrî iyi bir köle. Eğer benim böyle iki üç kölem daha olsaydı çok yararlı ve verimli olurdu. 'Öyledir', dedim. 'Cüret edip: Onları ne kadar incittiğini Horasân halkına sormalı!' diyemedim. Şerefli ve şerefsiz böyle hediyeler geldi. Bu işin âkıbetinin nasıl olacağı yarın belli olur." (Tarih-i Beyhakî, neşr: Ganî-Feyyâz, 412.)

Beyhakî diyor ki: "Ebû Mansûr, Sûrî korkusuz ve zâlim bir adamdı, dedi ve sonra Sûrî ile ilgili eleştirilerine devam etti."

Önemli olan Beyhakî'nin olayı beyan, gerçeği izhar ve sultan ve Sûrî hakkında hü-

küm verme ile yetinmesidir. Emanet hissi, onun sultanı ve günah işleyenleri yaptıklarının âkibeti hususunda uyarlanmasını zorunlu kılıyordu.

Beyhakî aynı bilinen lutfu ile Yahya Bermekî ve Harun Raşid hikâyelerini anlatır. Biz burada 414. sahifeye işaretle iktifa ediyoruz. Sonunda Beyhakî edebî serzenişini ile bu birbirine benzeyen iki destanı harmanlayıp sonuç çıkarır ve : “Her ne kadar sözü uzatıyorsa da böyle hikâyeleri bunlardan sonuç çıkarılsın ve bilinsin diye anlatıyorum.” (Tarih-i Beyhakî, neşr: Ganî-Feyyâz, 421.) der. Beyhakî sultanı nefsinin arzusunda meyilli olması nedeniyle çok eleştirirdi. Bu kabilden Merv Savaşı hâdisesi hakkında şöyle yazar: “Garip bir ittifakla sanki Tuğrul yakalanmamalıydı. Sultan biraz esrar almıştı ve uykusuzdu. Yatsı namazından sonra filin üzerinde uykuya daldı. Fil sürücüleri fili hızlı sürmeye cesaret edemediler. Ağır ağır sürüyorlardı. Sultan sefer vaktine kadar uyuyunca fırsat zayı olmuştu. Eğer uyuyamamış olsaydı seher vakti Tuğrul yakalanmış olurdu. (Tarih-i Beyhakî, neşr: Ganî-Feyyâz, 604.)

Beyhakî'nin eleştirel bakışı, yaşamın tüm köşeleri ve sahneleri, genellikle de sultan ve ülke büyüklerinin gidişatı ve şahsî tutumları üzerinde çok keskindi. İç siyaset ve siyasetin tüm dallarında, ahlak, özel ve genel davranışlar, savaş, çalışmaların tahlil ve tecziyesi ve yenme ve yenilmenin sebepleri bütün bunlar ve bunlardan gayrisi Beyhakî'nin adalet terazisinde tam bir emanet duyarlılığı ile tartılmıştır.

Aynı şekilde söylenmesi gerekir ki Beyhakî, kötülükler ve ayıpları açıklama hususunda hiç kusurlu olmadı. Hatta onun emaneti işlerin iki tarafını da gösteriyor, hayır ve iyilik yanlarını birlikte ele alıyordu. Meselâ Süri'nin yaptığından hoşnut değildi. Fakat diğer taraftan: “Sitemkâra insanlık iyi bir sadakadır” (Tarih-i Beyhakî, neşr: Ganî-Feyyâz, 413.) diye yazıyordu. Devamında ise şöyle yazar: “Bütün bunlar var, ama kanaatimce bunlar, zayıflara yapılan sitemler değildir. Şair ne güzel söylemiş, şiiir: Hasta ziyareti için, komşusunun kısmetinden nar çalan ve bundan güzel bir son uman kimse gibi.” (Tarih-i Beyhakî, neşr: Ganî-Feyyâz, 413.)

Görüşünü hüküm tarzında açıklayan Beyhakî şöyle der: “Komşusunun ekmeğini çalıp komşuya vermek şeriata uygun değildir ve mükâfatı yoktur.” (Tarih-i Beyhakî, neşr: Ganî-Feyyâz, 413.) Öğüt ve nasihat olarak ise şöyle der: “Bilmiyorum bu yeni yetmeler bu dünyada ne görüyorlar. Bir avuç dünya malını toplamak için kan döküp, çekiyorlar. Sonra onu kolayca terk ediyor ve hasretle gidiyorlar.” (Tarih-i Beyhakî, neşr: Ganî-Feyyâz, 413.)

IV. Beyhakî'nin Kaynakları:

Kitabın kaynaklarına başvurmadan önce Beyhakî'nin bizzat olayların canlı kaynağı ve gözüyle gören şahidi olduğunu söylemeliyiz. Ayrıca olayların geçtiği bölgede yaşayan kişinin kendisi kaynak sayılır.

Beyhakî geçmişe ait haberleri iki kısımda ele alır: “Geçmişe dair haberler iki kısımdır; ya birinden işitirsin ya da bir kitapta okursun. Elbette söyleyenin güvenilir ve doğ-

ru olması ve de söylenileni aklın kabul etmesi gerekir.” (Tarih-i Beyhakî, neşr: Ganî-Feyyâz, 386.)

Beyhakî bazen kendisine güvenilir yollarla ulaşan rivayetleri râvilerinin adıyla zikreder. Mesela Abdurrahman Muhammed Kaval (Tarih-i Beyhakî, neşr: Ganî-Feyyâz, 76), Ebû Mansûr Mustavfî (Tarih-i Beyhakî, neşr: Ganî-Feyyâz, 526.) ve Hasanü't Tebanî (Tarih-i Beyhakî, neşr: Ganî-Feyyâz, 689.) bunlardan bazılarıdır. Ayrıca işaret ettiği kitapları müellifinin adıyla sözgelimi Üstad Mahmûd Varrak'ın Tarih'inde olduğu gibi adıyla verir. Ama Varrak'ın oğullarının karşı çıkması üzerine mecburen eserden yararlanmayı durdurur. Mesela, *Müsâmere-i Hârezm* (Tarih-i Beyhakî, neşr: Ganî-Feyyâz, 668.) olarak bilinen *Kitabü'l Müsâmeret* (Tarih-i Beyhakî, neşr: Ganî-Feyyâz, 668.) ve Hâce Abdulgaffâr'ın nakillerini ihtivâ eden *Makamât-i Hâce Gaffâr*'ı (Tarih-i Beyhakî, neşr: Ganî-Feyyâz, 111.) örnek verebiliriz.

Beyhakî tarihini tavsif ederken şöyle yazar: “Söylediklerimin böylesine haberlerle dolu olması o dönemde güvenilir oluşum ve kâtiplerden hiç birinin bunlardan habersiz olmaması nedeniyledir. Hocam Bû Nasr yazıyor, ben temize çekiyordum. Etraftaki padişahların, halîfe ve Türkistan hânlarının mektuplarını ben yazıyordum. Bu, Bû Nasr hayatta olduğu sürece Dîvân'da mühim olan her şey için geçerli idi. Bunu ne laf olsun diye söylüyorum, ne de büyüklük olsun diye yapıyorum. Bunu tarih adına yapıyorum. (Tarih-i Beyhakî, neşr: Ganî-Feyyâz, 555.)

VII. Kitabın Tarihi

Beyhakî Tarih'ini 1018 yılında yazmaya başlamıştır. O, zikrolunan yılda tarihî olayları kaydetmek üzere üstat Mahmûd Varrak'ın yanına gitmiştir. Beyhakî, Mahmûd Varrak ile ilgili olarak eserinin Zikrû's-Seyl başlığını taşıyan bölümünde şu bilgileri verir: “Bu konular hakkında Mahmûd Varrak çok iyi açıklamalarda bulunmuştur. 350/961 yılında yazdığı tarihinde olayları birkaç bin yıl öncesinden 409/1018 yılında kadar getirmiştir. (Tarih-i Beyhakî, neşr: Ganî-Feyyâz, 261.)

1032 yılı olayları VII. cildin sonunda başlar. 1032 Yılından Kalanlar başlığı ile başlayan VII. ciltte söz konusu yıldaki diğer olayları ele alır. Beyhakî şöyle der: “Bu yılın tarihini bundan önce VII. ciltte anlatmıştım.” (Tarih-i Beyhakî, neşr: Ganî-Feyyâz, 387.) IX. Ciltte her ne kadar Hârezm'den de söz etse de Sultan Mahmûd'un Hindistan'a gidişi konusundan önce der ki: “Bu cilt sona erdi. Padişah'ın Hindistan'a gidişine kadar yazıp X. ciltte baştan başlamak üzere bekledim.” (Tarih-i Beyhakî, neşr: Ganî-Feyyâz, 664.) Anlaşıyor ki 1059 yılında, tarihi Ebû'l-Muzaffer İbrahim b. Nâsirü'd-Dinullah dönemine kadar getirmiş. *Dünyanın Anlamı* faslında ise şöyle der: “1059 yılı Safer ayının 19'u ulaştırdığım yerde büyük Sultan Ebû'l-Muzaffer İbrahim b. Nâsirü'd-Dinullah bu büyük iklim ülkesini vücuduyla süslemişti.” (Tarih-i Beyhakî, neşr: Ganî-Feyyâz, 378.) Beyhakî tarihini İbrahim döneminde bitirmeyi ümit ederek şöyle diyordu: “Ben Ebû'l Fazl bu insanı aşağılayan yalan dünyada bu hânedanın kitabına devam edebilecek kadar kalayım ve padişahın mübarek dönemini yazayım ve ele aldığım bu şahane

ipek kumaşı onun adına sırmalandırayım.” (Tarih-i Beyhakî, neşr: Ganî-Feyyâz, 387.) Bir başka yerde ise şöyle yazar: “Eğer kitabın okuyucularından biri Ebû'l Fazl'ın sözü ne kadar uzun derse cevabım: “Ben elli yılın, binlerce varak üzerine düşecek ve içinde her tabakadan pek çok büyük ve önemli insanların isimlerinin bulunacağı bir tarih yazıyorum. Eğer haksı kendi hemşerilerimin bölümünü bırakayım ve böylesine büyük bir hanedanı daha aşikâr kılayım. Benimle yükselmeleri gerekir. (Tarih-i Beyhakî, neşr: Ganî-Feyyâz, 199.)

VIII. Tarih-i Beyhakî'nin Kahramanları

Hatırlatmak gerekmez ki elimizdeki tarihin kahramanı önce emir, sonra sultan olan Mes'ûd'dur. Beyhakî tarihi olayların tespitine ilâveten zamanının tarihî şahsiyetlerinin ve özellikle de hikâyesinin büyük kahramanı Mes'ûd'un şahsiyetinin ruhsal tahlilinden gafil değildir.

Mes'ûd'un kalbinde Mahmûd taraftarları ve Sultan Muhammed'e duyduğu kin, saltanat kurumunun ikiye bölünmesine neden oldu. Mahmûd yanlıları, Muhammed taraftarı idi ve Mahmud'un vasiyetine iltizam ediyorlardı. Ama Mes'ûd'un taraftarları onlara galip geldiler. Mes'ûd, saltanat tahtına oturdu, dizgini eline aldı. Sebebi Sultan Mahmûd olan bu kin en yüksek noktaya ulaştı. Öyle bir hale geldi ki o dönemin güneşi gurubun eteğine düştü.

Hikâye şöyle gelişti: Sultan Mahmûd'un yaşıt iki oğlu vardı, Mes'ûd ve Muhammed. Baba oğlu Mes'ûd'u seviyordu ve onu kendine veliaht olarak seçmişti. Onu bütün emirlerin tertibinden daha yüksek bir düzenle hazırladı. Bu nedenle Mes'ûd babası tarafından seçildiğine ve ona kardeşinden daha yakın olduğuna inandı. Yarının sultanı olduğu ve bu geniş ülkenin kendi nasibi olacağından emindi.

Savaş ve dövüş alanında kadir ve layık olduğunda babası tarafından çoğu savaflara gönderildi. Cesaret ve fevkalâde kudret gösterdi. Saltanat topraklarının genişlemesi için çok büyük gayret sarf ediyordu. Kendisinin saltanatın ikinci adamı ve Mahmûd'un halefi olduğunu kanıtladı. Mahmûd giderek ihtiyarlık yolunda ilerlerken Mes'ûd'un yıldızı parlıyordu.

Her gün artan başarısı ve büyüklüğü karşısında kötü düşünceli ve Mes'ûd'u çeke-meyen kimseler onu babası nezdinde kötilediler. Mes'ûd'un öfkesi gecikmedi ve niha-yet Mes'ûd'u, kendi veliahtlığından azletti ve bu unvanı diğer oğlu Muhammed'e verdi.

Baba ömrünün sonunda Mes'ûd'dan nefret eder oldu, ondan şüpheye düştü. Mes'ûd bununla ilgili olarak diyor ki: “Babamız hayatta iken bizi veliaht tayin etmişti ama son günlerde mizacı değişti ve o sahip olduğu büyüklüğü ve düşünce asaletinde bir gevşeme hâsıl oldu. Bizden gerçek bağımsızlığı esirgedi. İnsanlığın yaradılışı böyle. Bilhas-sa sultanların birini kendi yerlerine layık görmeleri zor oluyor.” (Tarih-i Beyhakî, neşr: Ganî-Feyyâz, 80.) Mes'ûd yanlıları sultanı azletme kararı aldılar ve Mes'ûd'u saltanat makamına getirmek istediler. Ama emir Mes'ûd bunu kabul etmedi. Onlardan sabretme-

lerini, ölümün bu konuyu sona erdirmesini istedi. Gönlünün üzüntüsü daha da artan Sultan Mahmûd, Mes'ûd aleyhindeki kararlı adımı daha önce attı. Sultan Mes'ûd'un adaylığını alıp Muhammed'e vermek istedi ve de verdi.

Bu, Mesud'un kin ve intikam ateşini tahrik etti. Babası ölüp de eline fırsat geçince, Mahmûd taraftarlarının tümü aleyhine ayaklandı. Eski hesabı yeniye bağladı ve bahıtı onu alt üst etti. Öyle ki onlardan intikam almak onun en önemli işi oldu ve bunu ülke düzeninden daha üstün saydı.

Hasanek'in öldürülmesiyle ilgili olarak Beyhakî şöyle der: "Padişahın ona garezi vardı. Zira o, Mahmûd zamanında eğer sen padişah olursan beni öldür demişti. Mes'ûd bunu göz önünde bulundurdu ve Karmatî oluşunu öne sürerek onu öldürdü." (Tarih-i Beyhakî, neşr: Ganî-Feyyâz, 180.) Ama Mes'ûd'un gönlünde, bu nefret ve düşmanlık tohumunu onun kalbine eken babası Mahmûd'a karşı bir kini yoktu. Ona veliahtlıktan azlini bildiren mektup verildiğinde: "Eğer ömrünün sonunda böyle bir cefayı vacip görmüşse ve garezi varsa buna bin yararla bakmak gerekir ki zamanında bizi kolladı (...) Hiçbir anne Mahmûd gibisini dünyaya getirmez" dedi. (Tarih-i Beyhakî, neşr: Ganî-Feyyâz, 28.)

Mes'ûd saltanata ulaştığında Ebû Sehl Zuzenî'yi kendisine müşavir vezir olarak atadı. Ebû Sehl'in ilk icraâtı Mahmûd yanlılarının tümünü yok etmek ve onların kökünü kesmek oldu. Öyle ki tavrı makul olan haddi aştı. Saltanat kurumunun tümü bu belaya duçar oldu. Hatta sultanın ailesi bu siyasetten uzak değildi. Mes'ûd'un siyasetini aşağıdaki altı konu çok iyi özetlemektedir;

- 1- Sultan Muhammed'in hapsedilmesi,
- 2- Alî Karîb ve kardeşinin tutuklanması,
- 3- Altuntaş'ın hapsedilmesi,
- 4- Hasanek'in öldürülmesi,
- 5- Sultanın amcasının hapsedilmesi ve
- 6- Sultan Muhammed'in inam ve hil'atlerinin geri alınması.

Sultan bu ahmakça siyasetin vahim neticeleri karşısında çaresiz kalıp kendini Ebû Sehl Zuzenî'nin şerrinden kurtarmak için onu Kuhtiz kalesine hapsedti ve tüm mallarına el koydu.

Mes'ûd gösteriş meraklısı ve kendini beğenmiş bir insandı. Hiçbir akıllıca meşvereti ve akla uygun nasihatı kabul etmezdi. Vezir Abdussamed görüş sahibi, agâh ve deneyimli bir insan olmasına rağmen, Mes'ûd'un serkeşliği ve gururu öyle bir noktaya ulaştı ki fitne ve karışıklığa sebep oldu. Ülkenin kenarında köşesinde emirler ve aşiret reisleri arasında ihtilaf yarattı, bazı yerlerde karışıklık ve kargaşaya neden oldu.

Emirler, saltanata mensup aileler ve Mahmûd yanlısı oldukları için azledilenler, Mes'ûd'a karşı ayaklandılar ve Selçuklu ordusunun ön saflarında yer aldılar. Bu karı-

şık ve rahatsız edici durum karşısında çaresiz kalan Mes'ûd paralı Türkmen askerlerinden yardım aldı. Fakat çok geçmeden askerler eski adet ve alışkanlıklarına geri dönerek yağma, talan ve kargaşaya başladılar. Mes'ûd başlarını ezemedi. Onların işi o dereceye vardı ki ülke büyük bir tehlikenin tehdidi altına girdi. Düşman birleşti. Büyüklelerinden üçünün, Tuğrul, Davud ve Beygur'un komutanlığında büyük bir güç oluşturdu. Sultan Mes'ûd'un bu vahim ve tehlikeli durum karşısındaki siyaseti hakîmâne değildi. Ülkedeki söz sahipleri de ondan hoşnut değillerdi. Sultanı kendisine layık bir tutum için ikna hususunda çok çaba sarf ettiler ama beyhude idi. Mes'ûd başta Türkmenleri Serahs'da yenmişti. Ama savaşın sonunda yenildi. Bedbahtâne bu sırada Ebû Nasr Mişkân da vefat etti. Sultan, Ebû Seyh Zuzeni'yi Kuhtiz kalesinden çıkardı. Ama Dandanakan'da büyük bir yenilgiye uğradı. Selçuklular ilerlerken Gazneliler geriledi. Yeise düşen sultan Hindistan'a kaçmayı düşündü. Bunun nedeni zafer arzusunu tamamen yitirmiş olması ve Gaznelilerin hazinelerini Selçukluların eline düşmekten kurtarmak istemesi idi. Hindistan yoluna adımını attı. Vezirinin isteği hilafına korku ve tedirginlik içinde olan Gaznelilerin payitahtına bıraktı, şehri kargaşa içinde terk etti. Vezir mektubunda şöyle yazıyordu:

“Eğer Hüdavend, düşman Belh kapısında savaşıyor diye gidiyorsa gitmesin. Onlarda şehre girecek cüret yok. Halkımız öyle yiğit ki onları şehirden çıkarır ve savaşır. Eğer Hüdavend, ferman buyurursa kulları giderler ve muhaliflerini o bölgeden uzaklaştırırlar. Hüdavend'in Hindistan'a gitmesine ne gerek var? Bu kış Gazne'de kalsınlar. Elhamdülillah hiç acizlik yok. Kesinlikle bilsin ki eğer Hüdavend Hindistan'a gider ve haremîni ve hazineleri oraya götürürse bu haberler yayılır; dost düşman herkesin kulağına gider ve bu büyük devlet saygınlığını yitirir. Böylece herkesin ona tamahı artar.

Ayrıca Hindulara da güvenilmez. Bunca harem ve hazineyi onların toprağına götürmekle pekiyi bir iş yapmış olmayız. Hinduların ve diğer kölelerin doğruluğına nasıl güvenilir? Hazineleri sahrada onlara gösterme gereğini neden duyuyor? Hüdavend bu derece istibdat etti ve akıbeini gördü. Bu istibdat geçti ve eğer Hüdavend giderse kullarının kalbi kırılır. Ben bu nasihatı Hüdavend'in nimet hakkını ödemek ve boynumdan düştürmek için yapıyorum. Hüküm Hüdavend'indir.” (Tarih-i Beyhakî, neşr: Ganî-Feyyâz, 661-2.)

Bu istibdadın zararı Mes'ûd'a oldu; köleler onu yakaladılar ve Marikle kalesine attılar. Hazinelerin tamamına el koydular. Çok geçmeden Gazneliler saltanatının geniş toprakları süratle alındı. Onlar için güneş batarken Selçuklular Devleti'nin güneşi günbeğün biraz daha parladı.

B.TERCÜME-İ TARİH-İ YEMİNİ

Konu bu başlık altında yedi ayrı bölümde incelenecektir.

I.Kitabın Önemi

Tarih-i Yemînî, Samanilerin sonlarından Sultan Mahmûd zamanına kadar geçen olay-

ları içerir. Eserde Samanîlerden başka, Sistân emirleri, Âl-i Ziyar, Simcurfler, Hâniler, Âl-i Ferigun, Gurfler, Gürcistan padişahları, Deylemiler, Harezmsâhlar ve Afganlılar gibi diğer hânedanları da zikrettiği için önemli ve takdire şayan kaynaklardan biridir.

Kitabın cazip destanlar, etkili öğütler, yeni ibareler ve fasih beyitleriyle edebî bir yanı da vardır. Çeşitli mezhebî ve içtimaî meselelere dair işaretlerle IV./X. ve V./XI. yüzyıl insanının düşünce tarzından ve o dönemin içtimaî örf ve adetlerinden söz eder.

Daha sonra kaleme alınan birçok tarih kitabında Tarih-i Yemini'den pasajlar nakledilmiş, kitabın tercümesi de daha sonraki tarih kitaplarında hayli etkili olmuştur. Öyle ki Ravzatu's-Safâ ve Habîbü's-Siyer gibi bazı Farsça tarihlerde aynı ibareler göze çarpar. Gazneli Mahmûd saltanatı olaylarını açıklayan kitap, her ne kadar Gazneli Mes'ûd saltanatı dönemi olaylarını açıklayan Tarih-i Beyhakî ile bazı konularda benzerlik gösterse ve Beyhakî'yi gibi Sultan Mahmûd ve Sultan Mes'ûd'u övse de, deyim yerinde ise derbârî, yani saraya mensup kitaplardan sayılabilir. Bununla birlikte Yemini, tarihî gerçekleri beyanda kelimeleri artırmadan kaçınmamış, sözün dizginini tamamen övgü ve dalkavukluğun eline vermemiştir.

Kitaptaki Farsça şiirler, Firdevsî'nin *Şeh-nâme*'sinden, Esedi'nin (Tercüme-i Tarih-i Yemini, trc: Ebû's-Şeref Nâsîh b. Zafer Cûrfadekânî, neşr: Dr. Cafer Şuâr, Tahran, 1345,20.) *Gersaspnâme*'sinden ve Ali b. Muhammed Ebî'l- Gays'ın (Tercüme-i Tarih-i Yemini, 440) şiirlerinden alınmıştır. Bu tarihte dikkat çeken kitabın yazım üslûbudur. Yazar ibareler, Arapça şiirler, ayetler ve hadislerin anlam ve açıklamalarını sahifelerin haşiyesinde vermiştir. Güçlükler kitabın dipnotlarında imkân nispetinde halledilmeye çalışılmış, ayrıca istifadeyi tamamlamak üzere kitabın sonuna zor kelime ve deyimleri karşılıkları ile içeren bir sözlük eklenmiştir.

II. Kitabın Nüshaları

Elimizde *Tercüme-i Tarih-i Yemini*'nin aslı, güvenilir tezhipli nüshaları olup bunların nitelikleri aşağıdaki gibidir.

1- Esad Efendi Kütüphanesi, nr.2225.197 varaktır. Muhammed b. Abdurrahman er-Râzî tarafından 636/1238'de istinsah olunmuştur. Nüshada Yemini hâtimesi ve sonu bulunmamaktadır.

2- Şehid Ali Paşa Kütüphanesi, nr. 1854.214 varaktır. Muhammed b. El-Mühezzib tarafından 638/1240'da istinsah olunmuştur.

3- Britanya Müzesi nüshası, 636 varağı mevcut olup aslı 686 varaktır. Sa'îd b. Osmân el-Buhârî tarafından 664/1266 yılının Recep/Nisan ayında istinsah olunmuştur.

4- Ayasofya Kütüphanesi, nr. 3147.279 varaktır. Kutluca (?) b. Abdullah Kâtib tarafından 696/1296'da Erzincan'da istinsah olunmuştur. Bu nüsha yazım doğruluğu ve asalet bakımından pek önemi haiz değildir.

5- Lûgat-nâme-i Dehhuda Müessesesi Kütüphanesi, nr. 541. Mir Abdül'l-Mecid Hüseyinî İsfahânî tarafından 1265/1848'de istinsah olunmuştur.

6- Üniversite Merkez Kütüphanesi(İran), nr. 121. el-Kâzi tarafından 745/1344'de istinsah olunmuştur.

7- Tebriz Eğitim Devlet Kütüphanesi, nr. 183. Kâtib Bedî'b. Mustafa b. Abdu'l – Muhammed Musevî İsfahâni tarafından 1282/1865'de istinsah olunmuştur.

8- Fethalî Şâh Kaçar'ın oğlu Bahaü'd-Devle Behmen Mîrzâ tarafından Habîbü'd-Dîn Muhammed Gulpaygâni'nin tashihi ile Tahran'da 1928 yılında taşbaskı olarak yayınlanan nüsha.

9- Ali Kavim'in gayretiyle 1955'de kurşunlu surbî baskı olarak gerekli haşiyelerle Tahran'da yayınlanan nüsha. Mersiyenin Arapça metni ve Yemini hatimesi yoktur.

10- Dr.Çağlar Şuâr tarafından 1966'da Tahran'da basılan nüsha. Bu nüsha Yemîni Hatimesi, Temînî sonunun tercümesi, Utbî'nin Nasr b. Nâsirü'd-Dîn hakkındaki mersiyenin tercümesi, talikât, tâvzihât ve istidrâkat, kitabın yazım üslûbu ve anlamları ile birlikte lügatini ihtiva etmektedir. Musahhihin kapsamlı mukaddimesi dışında aşağıdaki sekiz indekse sahiptir:

- 1- Şahıs adları indeksi,
- 2- Kavimler, hanedanlar, firkalar ve mezhep adları indeksi,
- 3- Coğrafi adlar indeksi,
- 4- Kitap adları indeksi,
- 5- Farsça şiirler indeksi,
- 6- Arapça şiirler indeksi,
- 7- Hadisler ve Arapça darbimeseller indeksi ve
- 8- Bibliyografya.

III. Kitabın Yazarı

Fasih Arapça ile yazılmış olması nedeniyle Arap edebiyatı metinleri arasında sayılan Utbî tarihi'nin yazarı Ebû Nasr Muhammed el-Cebbar Utbî 1035/1625'de vefat etmiştir. Rey halkından olup XI./XVII. asrın başlarında yaşamış İranlı kâtiplerin ileri gelenlerindendi. Şiir de yazardı. Tarih-i Utbî'den başka Letaifü'l Küttâb da eserleri arasındadır. Gençlik yıllarının başında Rey'den ayrılarak Horasân'a dayısı Ebû Nasr Utbî'nin yanına gitmiş ve onun ölümünden sonra uzun bir süre sonra Horasân'da Ebû Ali Simcûr ve Nâsiruddîn Sebüktigin'in yanında kalmış, bu arada bir süre Şemstü'l-Meâliyi Kabûs'un naipliğini üstlenmiştir. Bir müddet de Nisabur'da Sultan Mahmud'un Horasân Sipehsâlârı olan emir Nasr b. Nasiruddîn Sebüktigin'in yanında kalmıştır. Tarihinde Sebüktigin ve Sultan Mahmûd saltanatını 1021 tarihine kadar getirmiştir. Bu kitap Sultan Mahmûd'un Yemini'd-Devle olan lakabı nedeniyle Tarih-i Yemîni olarak bilinir.

IV. Kitabın Tercüme ve Şerhleri

Utbî, dediğimiz gibi edebiyatın ileri gelenlerinden sayıldığı ve kitabın Arapça yazımının fennî ve zor olması sebebiyle yorum ve açıklamayı gerektirir. Bu nedenle kitaba sayısız şerhler yazılmıştır.

Şârihler: (Tercüme-i Tarih-i Yemîni,23.)

1- Mecdüddîn Kirmanî,

2- Hüseyin Harezmi'nin oğlu Sadrü'l Efazıl Kâsım,

3- Mahfuz'un oğlu Tâcüddin Ebû Abdullah,

4- Hamidüddin Ebû Abdullah Mahmûd b. Ömer Necati Nişaburî ,

Besâtinü'l Fuzelâ ve Reyâhinü'l –Ukala fi Şerh-i Tarihü'l-Utbî (Şerh-i Necati olarak bilinir).

5- Şeyh Ahmet Mu'in b. Ali b. Adedî Dımişkî Fethu'l-Vehbî (Şerh-i Menîni olarak bilinir).

Tercümeler:

1- Ebû,ş-Şeref Nasîh b. Zafer Curfadedekânî, Tercüme-i Tarih-i Yemîni (Farsçaya) Rieu, Farsça Yazma Kitaplar Fihristin'de, Ebû'ş –Şeref Nasîh b. Zafer Curfadedekânî'nin tercümesinden ayrıntılı bir şekilde söz eder ve bu tercümenin 1790-1795 yılları arasında yapıldığını, Britanya Müzesi'nde eski güzel bir yazma nüshasının bulunduğunu, nüshanın istinsah tarihinin 1266/1849 olduğunu yazar. Bu Farsça tercüme iki ayrı dile Türkçe ve İngilizceye çevrilmiştir. Türkçe çevirisini Derviş Hasan, İngilizce çevirisini James Reynolds yapmıştır. Nöldeke, Farsça çeviriyi Arapça aslı ile karşılaştırmış ve bu konudaki görüşlerini Sitzungeberichte (Sitzungeberichte der Kaiserlichen Akademie, Vienna, c. XXIII, 15-102) dergisinde yayınlamıştır. Araştırma, Farsça çevirisinin yazışmalar, belgeler ve kasideler dışında Arapça aslına bağlı olmadığı, bunun dışındaki konularda her türlü kayıttan bağımsız ve özgür olduğu ve mütercimim, ibarelerin Arapça asıllarına bağlı kalmamasının yanı sıra bazı ibareleri çıkarma ve bazılarını katma hususunda da tahvil ve tebdil hakkını kendisine vermiş olduğunu açıklıyor.

2- Hac Mirza Ali Sikatü'l-İslam Tebrizî, Risâle Bessü'ş-Şekva (Tarih-i Utbî'den Farsça bir bölüm)

3-James Reynolds (James Reynolds, London,1858), İngiliz müsteşrik (Curfadedekânî çevirisinden İngilizceye),

4- Derviş Hasan (Sultan Murad b. Selim.), (Curfadedekâ çevirisinden Türkçeye).

Tarih-i Yemîni'nin Arapça metni 1848 yılında Delhi'de Isperenger tarafından, ayrıca 1873 yılında Bulak'da (Mısır), 1883 yılında Lahor'da basılmıştır.

V.Kitabın Mütercimi

Tarih-i Yemîni'nin Farsça çevirisi Selçuklu döneminin ünlü katiplerinden Ebû'ş-Şeref Nasîh b. Zafer b. Sa'd Münşî Curfadedekânî(Gulpaygani) tarafından yapılmıştır. Kendisi nazım ve nesirde her iki dilde, Farsça ve Arapçada mahir ve usta idi. Azarbaycan Atabeklerinin ülkesinde yaşıyordu ve Abdu'l-Cebbar Utbî'nin telifi olan *Tarih-i Yemîni*'yi bu topraklarda Azarbaycan Atabeklerinden birinin teşvikiyle Arapçadan Farsçaya çevirdi.

Kitabın mütercimi Ebu'ş-Şeref Nasih b. Zafer'in hayatı hakkında, elimizdeki kaynakların hiç birinde söylediklerimizden başka ve de Yemînî tercümesi ve hatimesindeki kısa işaretler dışında bir bilgiye rastlamadık.

Curfadekânî, Yemînî tercümesinin mukaddimesinde şiirlerinin bulunduğu iki mecmuadan bahseder. Bunlardan biri *Ravzatu'l-Hazan* diğeri *Şu'letü'l-Kabis*'dir. Hatime-de de *Tuhfetü'l-Afak fi Mehâsin Ehlü'l-Irak* adlı kitabından söz eder. (Tarih-i Bayhakî, neşr: Ganî-Feyyâz,11.)

Curfadekânî'nin Arap edebiyatına yatkınlığı vardı. Zamanın geçerli ilmi olan Kur'ân tefsirine büyük ilgi duyuyordu.

Curfadekânî zamanının çoğu âlimleri ve insanları gibi Sünnî mezhep idi. Çoğu mu-taassıp olup Rafizîler ve Alevîlere muhalifti.

VI. Kitabın Ekleri

Kitabın ekleri aşağıdaki gibidir: (Tarih-i Beyhakî, neşr:Ganî-Feyyâz, 417-90)

1- Hatime-i Yemînî: Nasih b. Zafer Curfadekânî tarafından kaleme alınmıştır. Hatime, kendi zamanının olayları ve hâdiselerini nakleder ve tarih açısından çok değerlidir. Curfadekânî bu hatimede sade yazıma özen göstermiş ve fasih ibareler kullanmıştır. Bu açıdan *Tercüme-i Tarih-i Yemînî*'den çok farklıdır.

2- Tercüme-î âhir-i Yemînî,

3- Tercüme-i mersiye-i Utbî.

VII. Kitabın İçeriği Hakkında

Bir saltanatın vücut bulması ya da bir ülkenin ortaya çıkması ne sebepsiz ve ansızın bir gün ya da bir gece içinde, ne de öncesizdir. Nasıl ki bir tohumu ekiyoruz, büyüyüp ağaç oluyor, zamanın akışı içinde ve uygun bir zeminde dal budak salıp meyve veriyor.

Utbî neden Yemînü'd-Devle'ye özel olan tarihinde bunca hânedana yer verdi, onlardan söz etti diye kendime sordum. Cevabım tek değildi:

İlki, Gazneli saltanatının kurulduğu yeri belirgin kılmak, yani Yemînü'd-Devle Sultan Mahmûd'un, o dönemin kahramanının rolünü ifa ettiği sahneyi göstermek.

İkincisi, Gazneli saltanatını siyasî durum, yani bölgedeki ihtilal, zaaf ve huzursuzluk içindeki hânedanlar. Bunlar tek tek genç aslanın pençesine düşecek ve Gazneli devleti vücut bulacaktır.

Üçüncüsü, Gazneli devletinin ortaya çıkışı o zamanın en büyük ve en beklenmedik olayı idi. Yok olmaya yüz tutmuş, eski ve küçük hânedanların çoğu bu saltanat içinde sindirildiler.

Kitabın asıl konusu Gaznelilerin işbaşına geçişi, özellikle de Sultan Yemînü'd-

Devle Mahmûd ve savaşılarıdır. Utbî, işin hakkını verme adına saltanatın etrafında bulunan Samanîler, Sistân emirleri, Al-i Ziyâr, Simcurîler, Âl-i Ferigun, Gurîler, Gürcistan padişahları, Deylemîler, Harezmşahlar ve Afganlılardan ve aralarında olup bitenlerden söz etmek zorundaydı. Aslında bu, Gaznelilerin ve saltanatlarının zuhuru hakkında yapılması gereken şeydi.

Bu nedenle “Emir Nâsirüddin Sebüktingin ve Eyleminin Çıkış Noktası”(Tarih-i Beyhakî, neşr: Ganî-Feyyâz, 19) kitabın ilk başlıklarından biridir. Yani Samanî toprağına, Gazneli ağacının dikilmesi ile başlıyor, Gazneli hânedanının başı olan Nâsirüddin tanıtılıyor ve onun saltanat liyâkati ve padişahlığı anlatılıyor. Beyhakî der ki: “Emir Nâsirüddin Sebüktingin ilahî feyze özgü saltanat görkemi ile süslenmiş Türk asıllı bir köle idi. Gayret gününde aslan gibi serapa şiddet, başış zamanında bulut gibi hep kerem ve lütf, adalet sırasında rüzgâr gibi güçlü ve zayıf demeden üzerlerine sıçrayan, şerefli ve şerefsiz herkesin üstünde parlayan, himmette deniz gibi ihsanda azalmayı düşünmeyen, öfkede sel gibi iniş çıkıştan korkmayan, düşüncesi olayların karanlığında yıldız gibi yol gösteren, kılıcı düşmanların mafsallarının bağını ecel gibi çözen, soyluluk ve korkusuzluk eseri yüzünde belirgin, bereket ve mutluluk delili hareketinde âşikar.” (Tarih-i Beyhakî, neşr: Ganî-Feyyâz, 19.) Aynı şekilde bir sultanda olması lazım gelen sıfat ve özelliklerin tümü Sebüktingin’e nispet edilmiş ve bu ilk kurucunun kitapta fasıldan fasıla, sahifeden sahifeye günbegün artan büyüklüğü en yüksek noktaya ulaştırılmıştır.

Bu tarihî dönem ikinci şahsiyeti, zaman tertibine göre ikinci ama etkinlik açısından ilk şahsiyeti sayılan Gazneli Mahmûd’dur. Utbî bu kahramanı bize ilk kez Kasdar fethinde tanıtır ve der ki: “Sultan Yemînü’-d- Devle o savaşta öyle işaretler gösterdi ki zihinler ve zanlar onun özünü idrakten âciz kalır.”(...) (Tarih-i Beyhakî, neşr: Ganî-Feyyâz, 28)

Mahmûd’un Nâsirüddin’in veliahdı olan kardeşi İsmail sorununun halli ve saltanat tahtına oturması gecikmez. Hilafet tarafından kabulü ise gönlündeki İslâm mızrağını harekete geçirme arzusunu kamçılar.

Sultan Mahmûd şahlığı döneminde on yedi kez Hindistan’ın muhtelif bölgelerine asker çıkarır. O ülkenin sayısız şehirlerini ve kalelerini viran eder. İslâm tarihçileri Sultan Mahmûd’un Hindistan’a ordu sevk etmekten kastının küfrü ve putperestliği ortadan kaldırmak ve İslâm dinini o topraklarda yaymak olduğunu naklederler. Bir kısmı da onun her yıl Hindistan’a ordu çıkartmaya, puthâneleri yıkmaya nezrettiğini yazarlar. Sultan Mahmûd, Sünnî, Hanefî, mutaassıp ve küfrü ortadan kaldırma çabası içindedir. Bunda şüphe yok ama dindarlık ve taassup, onun Hindistan’a asker sevk etmesinin tek âmili değildir. Hırsı, mala meyli, gümüşe ve altına sahip olma arzusu da etkili âmiller arasında sayılmalıdır.

Acaba Utbî bizi bu konuda ne kadar aydınlatıyor? Tarihçimiz, Peygamberimizin duyurdukları: “Her fetret döneminde, dinin yayılması ve İslâm milletinin güçlenmesi için

Allah'ın gönderdiği biri olmuştur" sözüne inanan öteki tarihçilerimizle aynı akidededir. Sultan Mahmûd, ona göre Allah'ın gönderdiği ve görevi Allah'ın dinini yaymak olan kimsedir.

Bu akidesinde haklıdır. Zira tevhid kelimesi Hindistan topraklarına ilk kez gider. Mi-narelerinden yükselen nida ülke semalarında çınlar. Sultan Mahmûd zafer bayraklarıyla ulaşır ve İslâm esasının temeli o ülkede Gazneliler eliyle atılmış olur. Bu temel o kadar kavi ve o kadar sağlamdır ki tüm Hindistan Müslümanları hatta tüm dünya Müslüman-ları İslâm'ın o ülkede bugüne kadar kalmasını bu mübarek harekete borçludur. İslâm, Gazneli Mahmûd, Nadir Şah Afşar, Salahaddîn Eyyubî, Fatih Sultan Mehmet, Kanuni Sultan Süleyman gibi sultanlara sahip olduğu için, düşmanların tecavüz eli İslâm'a uza-namamıştır.

Burada şöyle bir soru sorulabilir. Neden batıya gitmedi? Neden Şam'ı, Hicaz'ı fet-hetmedi? Bu soruların cevabı Müslümanların oralarda bilfiil bulunmasıdır. Sultan Mahmûd'un gönlü hiçbir zaman istikrara razı değildi. Allah yolunda, hareketten başka hiçbir şey ona huzur vermiyordu. Onun sayılamayacak derecede çok ganimet ele geçir-diği doğrudur. Ama bu ganimetlerin hepsini Allah yolunda harcamıştır. Söylenmesi ge-reken Sultan Mahmûd'un Hindulara büyük bir nimet bağışladığı, onlardan aldığından daha fazlasını verdiğidir. Putperestlikten, cehaletin karanlığından kurtulma ve Allah yo-lunda ibadet onlardan alınan dünya nimetlerinin çok fevkindedir.

Sultan Mahmûd yoksullardan hiçbir şey almadı. Din bahanesi ile miskinlerin kanını emen Hindistan Karunlarının mallarına el koydu. Utbî şöyle der: "Sultan o puthâneleri ateşe verip, harap etmelerini emretti." (Tarih-i Beyhakî, neşr: Ganî-Feyyâz, 381) El-bette ateşe vermek, harap etmek irticaî ve menfî bir tutumdur. Ama Utbî der ki: "Sultan Yemînu'd-Devle'nin Hint diyarında ulaştığı yerlere İslâm'a daveti daha önce erişme-miştî. Mescitlerin inşası, Kur'ân-ı Mecîd'in okunması ve ezan sesi onunla zahir oldu." (Tarih-i Beyhakî, neşr: Ganî-Feyyâz, 331)

Her hâdise bir faili gerektirir. Evet, fail Mahmûd idi. Ama bu büyük hareketin sebep-leri nelerdi? Gazneli devleti tesadüfen kurulmuş değildi. Utbî şöyle yazar: "O günler-de Maverâünnehir'den yirmi bine yakın Müslüman gelmişti. Sultan'ın hareket edeceği günü kılıçlarını çekmiş, tekbirler getirerek bekliyorlardı (...). Onların bu şiddetli arzusu Sultan'ın azmini harekete geçiriyor ve niyetini teşvik ediyordu." (Tarih-i Beyhakî, neşr: Ganî-Feyyâz, 377)Acaba Sultan Mahmûd'un cennetin kapısını onların ve onun gibiler-in yüzüne kapaması mümkün müdür?

İslam'ın yayılması için ordu sevk etmesi hususunda gösterdiği son derece gayret ve çaba ve de sonuçlandırdığı çok önemli savaş planlarından sonra Gazne'ye giden sultan bir mescit yaptırdı. Artık ona hizmet veren kılıcını huzur ve dinlenme kınına koyma za-manı gelmişti. Batıda Kazvin, Hemedan, Nihavend ve Gucerat'a kadar, doğuda Sume-nat ve Surat, kuzeyde Tirmiz ve Merv'den Kasdar'a kadar ve güneyde Sind ve Kirman hududuna kadar ilerlemiş olan geniş alanın kudretli aslanı kendine özgü ibadethanesine oturdu, Allah'a ibadetle ve geniş ülkesinin tedbiri ve payitahtının imarı ile meşgul oldu.